

Розовик О.Д.
кандидат історичних наук, викладач
кафедри україністики, Національний медичний
університет ім. О. О. Богомольця
(Україна, Київ), Lesya1988@gmail.com

ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ЗЕМЕЛЬ СИБІРУ, КАЗАХСТАНУ І ДАЛЕКОГО СХОДУ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ з УСРР у 1920–1930–х РОКАХ

Досліджується робота українських переселенців щодо освоєння земель східних регіонів СРСР, куди вони переселилися у 1920–1930–х роках. Розкривається процес запровадження у сільське господарство нових форм організації праці та підвищення продуктивності землеробства і тваринництва.

***Ключові слова:** переселенці, меліорація, агрономія, МТС, технічні культури, тваринництво, кооперація, колгоспи, оплата праці.*

Переселенці з УСРР, які масово переїжджали у 1920–1930–х роках на постійне місце проживання у Сибір, Казахстан і Далекий Схід, отримували для власного господарювання по 30–40 дес. орних земель та по декілька десятин лугів і сіножатей для ведення тваринництва. Як правило, землі під поселення місцевими переселенськими і агро–міліоративними комісіями, у тому числі й представниками від Наркомзему УСРР, виділялися найкращі ґрунти, а саме – чорноземні та каштанові.

Але, для ведення на цих землях сільгоспробіт, на них слід було провести великий комплекс агротехнічних заходів щодо їх окультурення. Це завдання було актуальним для всіх поселенських територій Сибіру, Казахстану і Далекого Сходу. Первинним з них, яке доводилося вирішувати переселенцям в процесі окультурення земель, стало звільнення їх від чагарників, заростей дрібних дерев, бур'янів, проведення до них упорядкованих доріг, будівництво через численні ріки мостів тощо. Проблему щодо окультурення земель кожна переселенська сім'я вирішувала самостійно. Статистика свідчить, що впродовж одного – двох років під землеробство сім'я окультурювала, як правило, по 10–15 дес. угідь. Цих земель було достатньо щоб виростити на них необхідну кількість зернових і огородніх культур для утримання власного господарства, виконання державного плану хлібозаготівель і вивезення сільськогосподарської продукції на ринок.

Іншим, не менш важливим питанням, стало проведення, де в цьому була потреба, осушення перезвожених земель. Багато таких ґрунтів було в окремих районах Сибіру, Далекого Сходу та, частково, в північних районах Казахстану. Ці землі знаходилися, переважно, біля великих і малих річок, яких у цих краях було багато. Робота по частковому осушенню орних земель і сіножатей була працезатратна. Тому на її проведення господарі й жителі цілих сіл витрачали по декілька років. До того ж, для виконання цих робіт, необхідно було застосовувати різні осушувальні агротехнології, кінно–тяглову і, найбільше, механізовану (тракторну) силу.

У південному Сибіру, зокрема, в Омському і Новосибірському округах, переселенцям доводилося, переважно, осушувати землі. У цих та сусідніх з ними округах таких угідь надіялося на одну душу населення по 7–10 дес., а на господарство – 40–50 дес., без врахування

лугів та лісових ділянок [1, арк. 7–8]. Поступово кожне з господарств вирішувало цю проблему. Але, незважаючи на велику затрату зусиль щодо окультурення земель, кожна сім'я, з урахуванням власних фізичних можливостей та наявної у них кінно–тягової сили, окультурювала і освоювала під землеробство по 8–10 дес. угідь. Решта ж землі залишалася під випаси та сінокоси. В цілому це було нераціональним використанням плодородних земельних ресурсів. Проте, із–за відсутності необхідної, насамперед, належної технічної бази, це питання не вирішувалося. Широке освоєння, як тоді вже почали називати, цілинних земель Сибіру, Казахстану та Далекого Сходу розпочалося наприкінці 1920–х років з появою тракторів, різних землеробських механізмів та створення у цих краях машинно–тракторних станцій (МТС).

Порівняно з Сибіром, землі східного, північного й західного Казахстану, хоч практично всі були придатні для продуктивного землеробства і тваринництва, але також вимагали окультурення, а в ряді районів – додаткового зволоження.

Враховуючи такі природно–кліматичні умови краю, переселенці з України на своїх ділянках, які іноді становили по 80–150 дес. орних земель і пасовищ, застосовуючи різні методи окультурення цих ґрунтів. Вони, з одного боку, в місцях своїх поселень будували ставки, водосховища на ближніх річках та інші водоймища. Це давало можливість створити в даній місцевості певний вологий мікроклімат. З іншого – використовували у землеробстві вирощування зернових та технічних культур, пристосованих для культивування у неперезволожених ґрунтах [2, арк. 431–432].

На Далекому Сході природно–кліматичні умови були схожими з сибірськими. Але близькість Охотського і Японського морів робили тут зиму нехолодною, а літо – не посушливим. Щодо землі, то в краї переважали чорноземи і каштанові ґрунти. Головна проблема, яку доводилося вирішувати переселенцям з України на Далекому Сході – це звільнення території від різних заростей і чагарників. Тут не потрібно було ні зрошувати, ні осушувати землі, а просто після повного окультурення угідь вести на них землеробство [3, арк. 19–21].

Після окультурення земель, не менш вагомим залишалося питання постійного поліпшення родючості ґрунтів. Зазначимо, що переселенці з України володіли різними методами поліпшення їх врожайності. Практично кожна селянська сім'я застосовувала на орних землях сівозміни, органічні й, навіть, мінеральні добрива. Вони володіли досконалими методами вирощування зернових, технічних і огородніх культур. Причому, багато з них почали широко культивуватися у східних регіонах СРСР саме українськими переселенцями. Це такі як кукурудза, цукровий буряк, соняшник, коноплі, льон, тютюн, помідори. Садові – вишні, яблуна, груші, сливи тощо. Вирощування цих та інших культур здійснило прорив у сільському господарстві названих регіонів та поступово переводило його на інтенсивні рейки виробництва.

Поряд з поліпшенням родючості ґрунтів і вирощування різних культур, як новоприбулі переселенці, так і старожили, вже наприкінці XIX ст.

розпочали організовувати різні форми колективних виробничих об'єднань. Це, насамперед, організація кооперації. Серед кооперативних об'єднань найбільш була поширена виробнича та збутова кооперація. Однак революційні події 1905–1907рр., а потім – Століпінська аграрна реформа, Перша світова та громадянська війна на території в минулому Російської імперії (з вересня 1917р. – республіки) загальмували аграрний кооперативний рух у східних регіонах РСФФР.

Однак на початку 1920–х років різні форми кооперації почали організовуватися знову. Ще до розгортання суцільної колективізації у європейській частині СРСР (постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”) переселенці–українці у Сибіру, Казахстані й Далекому Сході розпочали створювати сільгоспартілі, ТСОзи, комуні, колгоспи і радгоспи.

До виходу названої постанови, в Сибіру вже утворилися 473 колгоспи, 131 ТСОЗ, понад 110 сільгоспартілей і комун. У них об'єдналося 33 тис. господарств, які обробляли близько 2,4 млн. дес. орних земель. Формувалися МТСи, які налічували 600 тракторів. Кожне господарство, яке вступало в ту чи іншу форму колективного землеробства, мало по парі коней, декілька корів, 5–7 свиней, 8–10 овець. Ці господарства були забезпечені всім необхідним інвентарем для землеробства і тваринництва. Допомогу для ведення виробництва і створення матеріально–технічної бази кооперативам, колгоспам, а, згодом, і радгоспам, надавала держава. На одне таке господарство (колгосп чи радгосп) виділялося фінансування до 60 тис. крб. Крім цього, надавалося разове або річне кредитування в декілька тисяч карбованців на придбання елітних посівних матеріалів, добрив, утримання тваринництва, організацію молочно–товарного виробництва, закупівлю сільгосптехніки, підготовку механізаторів, зоотехніків, бухгалтерів, агрономів, підтримку культурно–побутової сфери тощо [4, арк. 5; 5, арк. 25, 26, 47].

Процес переходу індивідуальних господарств до колективного землеробства і тваринництва тривав виключно до другої половини 1930–х років. На цей час, у залежності від району, у різних артілях, колгоспах і радгоспах працювало до 90% сільського населення Сибіру, у тому числі й українців.

Дещо повільніше на початку 1920–х років проходила організація кооперації, а потім – колгоспної і радгоспної системи виробництва в Казахстані. Це було викликано рядом обставин. Першою з них, як і для переселенців в Сибір і Далекий Схід, було окультурення земель, виділених новоприбулим сім'ям, будівництво житла, налагодження виробництва. Ця робота тривала не один рік. Другою – стала значна віддаленість одного населеного пункту від іншого. Іноді ця віддаль доходила до 10–15, а той 20 км. Налагодити між такими селами виробничі колективні чи напів–колективні відносини було складно. Тому кожне село спочатку вело замкнений спосіб виробництва. Але вже у другій половині 1920–х – початку 1930–х років населені пункти, які були наближені до міст, шахт, залізничних станцій, водного транспорту тощо почали створювати різні кооперативи. З появою техніки та

створенням в аграрних районах Казахстану МТС процес переходу індивідуальних господарств на колективні форми виробництва значно прискорився. До початку голоду в Казахстані, тобто до 1933 р., практично у всіх населених пунктах, де мешкали українці, діяли різні виробничі кооперативи, колгоспи і радгоспи. Кожне з цих господарств обробляло по декілька тисяч гектарів орних земель. Розвинутим було й тваринництво. Але штучно створений у краї голод, який був не менш жорстокий як в УСРР, призвів до загибелі, за даними казахських істориків, до 60% населення в аграрних регіонах республіки. Померло від голоду і багато українців–переселенців, хоч господарство у них працювало достатньо продуктивно. В українських селах–колгоспах вирощувалося багато зернових і технічних культур, було розвинуте тваринництво. Але це не врятувало селян від голодної смерті [6, арк. 165, 259]. Ця трагедія на декілька років загальмувала розвиток сільського господарства Казахстану і лише у другій половині 1930–х років аграрне виробництво республіки ввійшло в нормальне русло. Як і в Сибіру, тут різними формами колективного землеробства було охоплено 80–90% сільського населення. Поступово долучалися до цього процесу і кочові казахи.

Кооперативні форми сільського виробництва на Далекому Сході українські переселенці розпочали організувати в середині 1920–х років. Кооперація в аграрному секторі Далекого Сходу набула широкого поширення. Це викликалося рядом причин. До першої з них можна віднести той факт, що українські переселенці оселялися тут згуртовано і село від села знаходилося недалеко. Були в краї і сприятливі природно–кліматичні умови для ведення землеробства, тваринництва, риболовецького господарства, мисливства, деревообробного промислу.

На 1928 р. більшість українських господарств Далекого Сходу мало в середньому 2–3 коней, 2–3 корови, 3–4 свиней, 10–15 овець, багато домашньої птиці. Забезпечені вони були й сільгоспреманентом. Кожне господарство мало по декілька плугів, набір борін, сіялок, сіножаток, гребок та іншого реманенту. Таке матеріальне становище давало можливість господарству щорічно обробляти по 5–6 дес. орних земель, утримувати у належному стані луги та випаси для худоби [5, арк. 48].

З появою тракторів, обробіток землі в кожному господарстві зріс у 5–6 разів і становив до 25–30 дес. на сім'ю. У 2–3 рази збільшилася урожайність полів, піднялася продуктивність тваринництва [7, арк. 75, 135, 136].

Розбудова в краї міст та будівництво на узбережжі Японського і Охотського морів численних риболовецьких артілей, радгоспів, заводів по переробці рибної продукції – дали поштовх для налагодження виробничо–торгових стосунків між селами та промисловими виробничими структурами. Це все разом взяте прискорювало організацію на селах різних кооперативів, а потім – колгоспів і радгоспів.

До початку 1930–х років українські переселенці на Далекому Сході організували понад 100 різних колективних сільськогосподарських виробничих об'єднань. У них працювало близько 60 тис. осіб і вони обробляли 552 тис. угідь [8, арк. 224–225].

Колгоспно–кооперативний рух поширився не тільки у Примор'ї, а й у Приамур'ї та, навіть, Забайкаллі.

У Приамур'ї створювалися також колгоспи та радгоспи. Перше таке виробниче об'єднання з'явилося в Амурському окрузі у 1926 р. Тут на основі чотирьох українських сіл утворився радгосп під назвою “Білоногівський”. У цьому господарстві об'єдналося 835 сімей. Радгосп мав понад 20 тис. дес. орних земель, декілька тисяч десятин луків та сіножатей, 1735 коней, понад 1 тис. корів, 1850 овець, 2200 свиней. З технічного оснащення – 1550 плугів, 84 молотарки, 348 зернові косарки, 60 сіножаток, декілька тракторів та масу іншого сільгоспреманенту [7, арк. 138]. Високою була і продуктивність полів. Тут урожайність зернових становила 80–100 пудів з десятини. На той час це був досить високий показник урожайності у східних регіонах СРСР [5, арк. 157].

З виходом вже згаданої постанови ЦК ВКП(б) про організацію колективізації в СРСР прискорило утворення колгоспів на Далекому Сході. До середини 1930–х років українські переселенці створили в краї 2 тис. колгоспів, радгоспів і комун [9, арк. 3]. А до завершення цього десятиліття – колективними формами аграрного виробництва було охоплено 80–90% господарств українців [10, арк. 59–60].

Потрібно зазначити, що на початковому етапі утворення колективних форм сільгоспвиробництва перед землеробами виникла така проблема як поява “надлишкових” орних угідь, луків та пасовищ. На практиці це виглядало так: у населеному пункті виявили бажання об'єднатися у виробничий кооператив, колгосп чи радгосп майже всі жителі села. І кожне господарство, у залежності від регіону, мало від 50 до 150 дес. землі. Припустимо, що в селі мешкало по 40–50, а то й більше сімей, то таке об'єднане господарство мало чотири – п'ять і більше тисяч десятин землі. Кінно–тяговою силою обробити таку масу землі було неможливо. Тому частина угідь залишалася необробленою. Вихід з цього становища був єдиний – широке застосування у землеробстві замість кінної машинно–тракторної сили.

Вже в середині 1920–х років багато виробничих кооперативів, а потім колгоспів і радгоспів почали закуповувати для господарств трактори, набори для них плугів, сіялок, борін, молотарок та інших механізмів. Застосування їх у землеробстві прискорило ведення всіх польових робіт, розширило обробіток “надлишкових” земель, поліпшило урожайність угідь. Прискорила цей процес поява наприкінці 1920–х років МТС. Вони були створені тільки у Сибірі, Казахстані, а й на Далекому Сході. МТСи Далекого Сходу на початку 1930–х років нараховували вже понад 6 тис. тракторів. Кожна з цих станцій охоплювала виробничою діяльністю декілька десятків сіл. Тобто, одна МТС обробляла близько 25–30 тис. дес. орних, земель [1, арк. 39, 40]. До цього слід також додати, що механічна оранка землі значно підвищувала урожайність ґрунтів, давала можливість ефективніше застосовувати у землеробстві органічні й мінеральні добрива, на більших площах вирощувати зернові та технічні культури.

Щодо культур, то, як вже попередньо зазначалося, українські переселенці привнесли у землеробство східних регіонів СРСР вирощування кукурудзи, соняшника і, особливо, цукрового буряка. Ці культури

були вагомим доповненням у продуктовому харчуванні населення, а цукорудза – у вирішенні проблеми забезпечення тваринництва кормовою базою. Вся ця рослинність вирощувалися спочатку в приватних господарствах, а потім, з появою колективних форм виробництва – кооперативах, колгоспах, радгоспах. У них під вирощування цих культур виділялися сотні, а то й тисячі десятин угідь. Особлива увага у другій половині 1920-х – початку 1930-х років надавалася буряківництву. Його вирощування активно підтримували місцеві органи влади, а держава на його культивування та переробку виділяла великі кошти. Така увага до запровадження буряківництва у Сибірі, Казахстані і Далекому Сході викликала рядом обставин. По–перше, тут було достатньо земель і сприятливих природно–кліматичних умов для масового вирощування цукрових буряків. По–друге, індустріалізація східних регіонів СРСР привела до помітного зростання міст і чисельності в них населення. Це в свою чергу вимагало належного забезпечення міського населення продуктами харчування, у тому числі й кондитерською продукцією. По–третє, супутньою продукцією цукрового виробництва була сировина для виготовлення спирту і жом – відгодівлі великої рогатої худоби. Тому, за рішенням Наркомзему СРСР, наприкінці 1920-х років м. Алейську Барнаульського округу було побудовано перший цукровий завод у Сибірі. У його підпорядкування виділено понад 130 тис. дес. орних земель. На цій території побудовано 10 населених пунктів й поселено до них 10 тис. переселенців з південних округ Київщини та Поділля. Тобто з тих районів, населення яких мало досвід ведення буряківництва [5, арк. 14; 11, арк. 14].

До середини 1930-х років мережа цукрових заводів була побудована в інших районах Сибіру, а також у Казахстані і Далекому Сході. До кожного з них прикріплено по 50–80 тис. дес. орних земель та десятки населених пунктів, жителі яких були переважно переселенці з України. Вирощували солодкі корені й інші “незаводські” колгоспи та радгоспи названих регіонів [12, арк. 111].

В цілому, побудовані у цих краях цукрові заводи забезпечували своєю продукцією не тільки міста і села названих регіонів, а й вивозили її у європейську частину СРСР.

Колективні форми аграрного виробництва та застосування у землеробстві і тваринництві техніки, наукових розробок щодо поліпшення родючості ґрунтів, вирощування нових сортів зернових і технічних культур, захист рослин від шкідників, а тваринництво – різних захворювань помітно вплинуло на урожайність полів Сибіру, Казахстану і Далекого Сходу. Зростала продуктивність тваринництва. Сприяло цьому процесу також переселення з УСРР у східні регіони СРСР на постійне мешкання агрономів, садоводів, зоотехніків, меліораторів, економістів, техніків з механізації сільського господарства та інших спеціалістів й працівників масових професій [7, арк. 28–29].

Щодо зернових культур, то динаміка зростання їх урожайності, в залежності від регіону, в середньому, збільшилася у 2–3 і більше разів. За приклад візьмемо землеробські округи Сибіру. Якщо при обробці землі

кінно–тяговою силою в індивідуальних господарствах урожайність пшениці, жита, вівса, ячменю в середньому становила 25–40 пудів з десятини, то в колективних при механізованому обробітку землі, цей показник зріс так: жита – до 90, ячменю – 82, пшениці – 83, вівса – 100 пудів з десятини, урожайність картоплі – з 300 до 500–550 пудів, льону на волокно – з 7–8 до 14–15 пудів тощо [13, арк. 40–41].

Застосування техніки на полях дало можливість збільшити у багато разів подесятинний обробіток землі й засіву на них зернових та інших культур. В індивідуальних господарствах українські переселенці під зернові культури виділяли по 5–10 дес. угідь, тому що більше виорати землі кіньми було майже неможливо. З переходом цих же господарств у виробничі кооперативи, колгоспи і радгоспи й застосування техніки у землеробстві, селяни почали обробляти всі угіддя, які були виділені тому чи іншому населеному пункту. Тому багатьом селам місцеві адміністрації почали додатково наділяти ще по декілька тисяч десятин вільних земель, лугів, а під будівництво господарських і житлових приміщень – навіть лісових масивів, які знаходилися недалеко від населеного пункту [14, арк. 65].

Отже, уведення у сільське господарство колективних форм організації виробництва, дало можливість ввести в обіг великі території вільних угідь, додатково отримувати значну масу продуктів землеробства і тваринництва.

Зростання продуктивності аграрного сектору названих регіонів позитивно впливало і на добробут селян. Зокрема, середньомісячна грошова оплата праці трудівникам, які працювали на постійній роботі, становила 100–150 і більше карбованців. На той час це була достатньо висока зарплата. Була також оплата праці й сільгосппродуктами [15, арк. 21].

Таким чином, переселенці з України в Сибірі, Казахстані і Далекому Сході освоїли великі масиви земель. Саме завдяки їх наполегливій праці, як і праці переселенців з Білорусії й росіян з європейської частини РСФРР, сільське господарство названих регіонів стало на шлях продуктивного виробництва. Відбувалися позитивні перемини у соціальній і культурній сфері жителів села.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.960. – 55 арк.
2. Там само. – Оп.6. – Спр.655. – 535 арк.
3. Там само. – Оп.8. – Спр.774. – 157 арк.
4. Там само. – Оп.10. – Спр.809. – 155 арк.
5. Там само. – Оп.10. – Спр.817. – 195 арк.
6. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина ХVІст. – 1930–ті роки. Монографія / Розовик Д.Ф., Розовик О.Д. – Вінниця: Нілан–ЛІТД, 2013. – 406 с.
7. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.11. – Спр.725. – 139 арк.
8. Там само. – Оп.11. – Спр.717. – 303 арк.
9. Там само. – Оп.9. – Спр.972. – 188 арк.
10. Там само. – Оп.11. – Спр.713. – 161 арк.
11. Там само. – Оп.12. – Спр.946. – 26 арк.
12. Там само. – Оп.11. – Спр.718. – 155 арк.
13. Там само. – Оп.8. – Спр.756. – 329 арк.
14. Там само. – Оп.8. – Спр.767. – 22 арк.
15. Там само. – Оп.10. – Спр.819. – 52 арк.

References

1. CDAVO Ukrain'ny. – F.27. – Op.9. – Spr.960. – 55 ark.

2. Tam samo. – Op.6. – Spr.655. – 535 ark.
3. Tam samo. – Op.8. – Spr.774. – 157 ark.
4. Tam samo. – Op.10. – Spr.809. – 155 ark.
5. Tam samo. – Op.10. – Spr.817. – 195 ark.
6. Rozovyk D. F. Pereselens'kyj ruh v Ukrai'ni: druga polovyna XVI st. – 1930-ti roky. Monografija / Rozovyk D. F., Rozovyk O. D. – Vinnycja: Nilan-LTD, 2013. – 406 s.
7. CDAVO Ukrai'ny. – F.27. – Op.11. – Spr.725. – 139 ark.
8. Tam samo. – Op.11. – Spr.717. – 303 ark.
9. Tam samo. – Op.9. – Spr.972. – 188 ark.
10. Tam samo. – Op.11. – Spr.713. – 161 ark.
11. Tam samo. – Op.12. – Spr.946. – 26 ark.
12. Tam samo. – Op.11. – Spr.718. – 155 ark.
13. Tam samo. – Op.8. – Spr.756. – 329 ark.
14. Tam samo. – Op.8. – Spr.767. – 22 ark.
15. Tam samo. – Op.10. – Spr.819. – 52 ark.

Rozovyk O. D., candidate of historical sciences, lecturer, Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kiev), Lesya1988@gmail.com

The economic development of Siberia lands, Kazakhstan and Far East by USSR immigrants in 1920–1930-ies

The article investigate the development of the USSR east region lands by Ukrainian's immigrants, where they are settled in the 1920–1930-ies. Revealing the process of implementation of new forms of work organisation into agriculture and productivity increase in agronomy and animal husbandry.

Keywords: settlers, land reclamation, agronomy, MTS, industrial crops, animal husbandry, cooperatives, collective farms pay.

Розовык О. Д., кандидат исторических наук, преподаватель кафедры украинистики, Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца (Украина, Киев), Lesya1988@gmail.com

Хозяйственное освоение земель Сибири, Казахстана и Дальнего Востока переселенцами из УССР в 1920–1930-х годах

Исследуется работа украинских переселенцев по освоению земель восточных регионов СССР, куда они переселились в 1920–1930-х годах. Раскрывается процесс внедрения в сельское хозяйство новых форм организации труда и повышения производительности земледелия и животноводства.

Ключевые слова: переселенцы, мелиорация, агрономия, МТС, технические культуры, животноводство, кооперация, колхозы, оплата труда.